

**"Το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας.
Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου
Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων"**

**Του Παναγιώτη Ι. Σκαλτσή
Επικούρου Καθηγητού Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ.**

[Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, 8],
«Αποστολική Διακονία», Αθήνα 2004, σσ. 404.

Ο παρουσιαζόμενος ἐδῶ τόμος περιλαμβάνει τὶς δεκατέσσερες εἰσηγήσεις καὶ τὰ πορίσματα τοῦ Γ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου πού ἐγίνε ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Μακαριωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ.κ. Χριστοδούλου, ἀπὸ 14 ἕως 18 Ὀκτωβρίου 2001. Τὸ Συμπόσιο ὀργανώθηκε, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα δύο προηγούμενα, ἀπὸ τὴν Εἰδικὴ Σynοδικὴ Ἐπιτροπὴ Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως καὶ φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὴν Ἱερά Μητρόπολη Νεαπόλεως καὶ Σταυρουπόλεως (Θεσσαλονίκης) παρουσίᾳ τοῦ Μακαριωτάτου, πολλῶν Ἱεραρχῶν καὶ 200 ἐκπροσώπων, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ὄλων τῶν Μητροπόλεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ **πρώτη εἰσηγήσις** ἔχει τὸν τίτλο «Θεῖα Εὐχαριστία καὶ Ἐκκλησία» καὶ εἶναι τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου κ. Ἰωάννου. Μετὰ τὴ σύντομη εἰσαγωγή γίνεται λόγος γιὰ τὴ σύνδεση Εὐχαριστίας καὶ Ἐκκλησίας στὴν ἀρχαῖκή ἐποχὴ καὶ ἐπισημαίνονται οἱ μαρτυρίες σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ἀποδεικνύεται ἡ ταύτιση τῆς εὐχαριστιακῆς σύναξης μὲ τὴν Ἐκκλησία. Γίνεται ἐπίσης λόγος γιὰ τὶς συνέπειες τῆς σύνδεσης Εὐχαριστίας καὶ Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐκκλησιολογία. Οἱ συνέπειες αὐτές εἶναι ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ ἀλλὰ ὄχι ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, ἡ δομὴ ἐπίσης τῆς Ἐκκλησίας ἀντλεῖται ἀπὸ τὴν Εὐχαριστία, καὶ τρίτον ἡ Εὐχαριστία ἐκφράζει καὶ διασφαλίζει τὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ **δεύτερη εἰσηγήσις** εἶναι τοῦ Καθηγητοῦ κ. Πέτρου Βασιλειάδη καὶ ἔχει τὸν τίτλο «Τὸ βιβλικὸ ὑπόβαθρο τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας». Εἰσαγωγικά ὁ κ. Βασιλειάδης ἐπισημαίνει ὅτι Ἁγία Γραφή καὶ Εὐχαριστία στὴ σύγχρονη θεολογικὴ προβληματικὴ συμπλέκονται διαλεκτικά, ἀλλὰ καὶ δυναμικά ὡς δύο μεγέθη πού καθορίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ταυτότητα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται στὶς τρεῖς περιόδους στὶς ὁποῖες διαιρεῖται ἡ νεώτερη περί τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας βιβλικὴ ἔρευνα. Οἱ περίοδοι αὐτές πού καθορίζουν καὶ τὶς «βιβλικές προϋποθέσεις» τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶναι α) τὸ μυστηριακὸ παράδειγμα, β) τὸ ἰουδαϊκὸ παράδειγμα καὶ γ) τὸ ἐσχατολογικὸ παράδειγμα.

Σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο τοῦ «μυστηριακοῦ παραδείγματος» καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ φωτίσει τὶς βιβλικές καταβολές τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ὁ εἰσηγητὴς τονίζει τὸν τριαδολογικὸ χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς μυστηριολογίας σ' ἀντίθεση μὲ τὴ σακραμενταλιστικὴ (μαγικὴ) ἀντίληψη περί μυστηρίων πού υἱοθέτησε ἡ σχολαστικὴ θεολογία, ἀλλὰ καὶ σ' ἀντίθεση μὲ τὶς παλαιότερες καὶ χαώδεις σχετικὲς ἀπόψεις τῶν μυστηριακῶν λατρειῶν.

Εἰδικότερα ἀναπτύσσει καὶ τὶς βιβλικές ἐπιστημονικὲς θέσεις περί τῶν εὐχαριστιακῶν λογίων, τῶν «ἰδρυτικῶν» δηλαδή ἢ «συστατικῶν» τοῦ μυστηρίου κυριακῶν λογίων. Ἔτσι ἀναφέρεται στὶς δύο διαφορετικὲς μορφολογικὰ παραδόσεις, ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό, τὴ μάρκεια (καὶ μαθηαϊκὴ) καὶ τὴν παύλεια (καὶ ἐν μέρει λουκάνεια). Ἀκόμη κάνει λόγο γιὰ τὸ ποῖα ἀπὸ τὶς δύο αὐτές παραδόσεις εἶναι ἀρχαιότερη. Σχολιάζει ἐπίσης τὶς διαφορὲς καὶ τὶς λεπτομέρειες πού ὑπάρχουν στὴν περιγραφή τῶν εὐχαριστιακῶν λογίων, γιὰ νὰ καταλήξει ὅτι ἡ δυτικὴ βιβλικὴ ἔρευνα ἀναλύοντας αὐτές τὶς λεπτομέρειες ἔχει φωτίσει ἐπὶ μέρους πτυχές τῶν θεμάτων, πού κατὰ τὸ παρελθόν συστηματικὰ ἀγνοοῦνταν. Σὲ ἱστορικὸ ἐπίπεδο κυριαρχεῖ ἡ ἱστορικὴ ἢ μὴ ἀξιοπιστία τῶν εὐαγγελικῶν παραδόσεων, ἐνῶ ἡ ὀρθόδοξη ἀνατολικὴ παράδοση προτιμοῦσε ἀνεκάθεν νὰ βασίζεται σὲ μίᾳ σειρά θεμάτων (ἐνζυμος ἄρτος κ.λπ.) στὴν ἰωάννεια παράδοση. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίοδο τοῦ «ἰουδαϊκοῦ παραδείγματος» ὁ εἰσηγητὴς τονίζει ὅτι ἡ κατὰ τὸ β' μισό τοῦ 20οῦ αἰ. στροφή τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας σὲ τομεῖς ὅπως ἡ ἐκκλησιολογία, ἡ χριστολογία, οἱ παύλεις σπουδὲς καὶ ἡ ἐκ νέου ὑπογράμμιση τῆς αὐτόνομης ἀξίας τῆς Πρώτης (ἢ Παλαιᾶς) Διαθήκης, ἀνέδειξε τὸ ἰουδαϊκὸ ὑπόβαθρο ὄλων ἀνεξαιρέτως τῶν παραμέτρων τῆς πρωτοχριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Στὴ λογικὴ αὐτὴ ἀσχολήθηκαν καὶ οἱ εὐχαριστιολόγοι μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἰουδαϊκὲς εὐχές καὶ λατρευτικὲς πρακτικὲς. Ἔτσι τὸ βασικὸ ἐρώτημα πού ἀπασχόλησε τὴ βιβλικὴ θεολογία κατὰ τὴν ὡς ἄνω περίοδο ἦταν ἂν καὶ κατὰ πόσο τὸ κατ' ἐξοχίην μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας «καθιερώθηκε» συνειδητὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἰησοῦ ἢ ἦταν ἡ φυσικὴ καὶ ἴσως ἀναπόφευκτὴ ἐξέλιξη, πού ἄρχισε τὶς πρῶτες μέρες τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ πῶς

συγκεκριμένα ή λειτουργική παράδοση τῆς ἀρχέγονης χριστιανικῆς κοινότητος ἐπέδρασε στήν τελική διαμόρφωση τῶν ἰδρυτικῶν τῆς θείας Εὐχαριστίας λογίων καί τοῦ γενικότερου πλαισίου τῶν εὐχαριστιακῶν διηγήσεων, ἡ ὁ ἱστορικός πυρήνας τῶν (συνοπτικῶν κυρίως) διηγήσεων ἦταν ἐκεῖνος πού ἐπηρέασε τήν μετέπειτα λειτουργική πράξη. Ἡ πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν, κατά τόν κ. Βασιλειάδη, ἀποδέχεται τήν πρώτη ἄποψη. Οἱ εὐχαριστιακές δηλαδή διηγήσεις ἔχουν ἐπηραστεῖ ἀπό τήν λειτουργική πρακτική τῶν πρώτων χριστιανῶν.

Στήν ἴδια ἐνότητα ὁ εἰσηγητής κάνει λόγο γιά τό μή πασχάλιο χαρακτήρα τοῦ τελευταίου Δείπνου, καθώς ἐπίσης καί γιά τήν παύλεια παράδοση ὡς τήν πλέον διαφωτιστική γιά τόν αὐθεντικό χαρακτήρα τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Τό «Ἰουδαϊκό παράδειγμα» φαίνεται ὅτι ἔμεινε μονομερῶς στήν ἱστορικότητα τῶν βιβλικῶν διηγήσεων, ὅπως καί τό «μυστηριακό παράδειγμα» ἀποδείχθηκε ἀνεπαρκές. Τό τρίτο παράδειγμα εἶναι τό ἐσχατολογικό πού δίνει νόημα σέ ὅλα τά στοιχεῖα πού σχετίζονται μέ τή θεία Εὐχαριστία (θυσιαστικά, λατρευτικά, ἀκόμη καί χριστολογικά/σωτηριολογικά).

Ἐγινε πλέον κατανοητό σημειώνει ὁ εἰσηγητής ὅτι ἡ Εὐχαριστία δέν ἦταν μιά ἀπλή λατρευτική τελετή, ἀλλά ἡ ζωντανή ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταυτότητος τῆς χριστιανικῆς κοινότητος ὡς κοινωνίας τῶν ἐσχάτων. Ἡ προτεραιότητα τῆς ἐσχατολογικῆς διάστασης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό σπουδαῖες ἀνακαλύψεις στόν εὐρύτερο βιβλικό χῶρο, ὅπως εἶναι α) Ἡ σπουδαιότητα τῶν εὐχαριστιακῶν ἀναφορῶν τῆς Διδαχῆς, β) ἡ σημασία ἐνός ξεχασμένου Ἰωάννειου χωρίου (11,51-52) καί γ) ἡ σπουδαιότητα τῆς Πηγῆς τῶν Λογίων.

Ὁ κ. Βασιλειάδης ἀσχολεῖται ἰδιαίτερα μέ τίς παραπάνω τρεῖς ἀνακαλύψεις γιά νά καταλήξει μέ τά ἐξῆς: «Ἄν ἡ εὐχαριστιακή λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας δέν ἐκφράζει πιστά τίς ιδιότητες τοῦ καινούργιου κόσμου τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ (πλήρης καί ἰσότιμη συμμετοχή τοῦ λαοῦ, δυναμική ἔκφραση ἐνότητος, εἰρήνης, ἰσότητος, ἀδελφοσύνης, θυσίας καί προπαντός ἀληθοῦς κοινωνίας), τότε ἡ ὑπέρτατη αὐτή λειτουργική πράξη μπορεῖ νά λειτουργήσῃ δίπλα σάν κάποια μαγική τελετή, καί ἔτσι νά καταστήσῃ κακέκτυπο καί ψευδές εἶδωλο τῆς πραγματικότητος πού εἰκονίζει» (σελ. 67-68).

Ἡ **τρίτη εἰσήγηση** εἶναι τοῦ Πρωτ/ρου π. Κωνσταντίνου Παπαγιάννη καί ἔχει τόν τίτλο «Τά Ἄγιογραφικά Ἀναγνώσματα καί τό κήρυγμα στή θεία Λειτουργία».

Ὁ π. Κωνσταντῖνος κάνει μιάν ἱστορική ἀναδρομή ὅσον ἀφορᾷ τό πότε καθιερώθηκε ἡ ἀνάγνωση βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων στή θεία Λειτουργία, στίς σχετικές μαρτυρίες ὅπως εἶναι αὐτή τοῦ Ἰουστίνου, ἀλλά καί τῶν ἴδιων τῶν Ἀναφορῶν ὅλων τῶν λειτουργικῶν τύπων. Ἐτσι, λοιπόν, διαπιστώνει ὅτι ἀπό αὐτούς τοῦς ἀποστολικούς χρόνους ἡ Βίβλος, ὅπως καί τό κήρυγμα ἦταν δομικά στοιχεῖα τῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας. Στή συνέχεια ἐξετάζει τή σημερινή κατάσταση ἐπισημαίνοντας τό παγιωμένο σύστημα τῶν Ἄγιογραφικῶν Ἀναγνωσμάτων, ἀλλά καί τό ὅτι ἀπουσιάζει ἀπό τή θεία Λειτουργία ἡ Παλαιά Διαθήκη. Κάνει λόγο ἐπίσης γιά τήν ἐπανάληψη ὀρισμένων περικοπῶν, δύο καί τρεῖς φορές τό χρόνο, ἀλλά καί γιά τό γεγονός ὅτι ὁ λαός ὁ ὁποῖος ἐκκλησιάζεται μόνο τίς Κυριακές καί τίς γιορτές δέν ἔχει τή δυνατότητα νά ἀκούσῃ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν Εὐαγγελίων, τῶν Πράξεων καί τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου πού διαβάζονται τίς καθημερινές. Ὁ ἀνεπιτυχῆς ἐπίσης χωρισμός μερικῶν περικοπῶν ἐντάσσεται στά μειονεκτήματα τοῦ ἰσχύοντος συστήματος. Ὡς πρός τό τί πρέπει νά γίνῃ, ὁ εἰσηγητής προτείνει τόν καταρτισμό νέου συστήματος ἀποστολικῶν καί εὐαγγελικῶν περικοπῶν καί τήν καθιέρωση χωριστῆς σειρᾶς ἀναγνώσεως αὐτῶν γιά τίς Κυριακές, ὥστε σέ διάστημα τριῶν ἢ τεσσάρων ἐτῶν νά ἀκούεται στή θεία Λειτουργία τῶν Κυριακῶν ὅλη ἡ Καινή Διαθήκη. Κάτι τέτοιο ὅμως, ἐπισημαίνει μόνο μία πανορθόδοξος σύνοδος θά μπορούσε νά τό ὑλοποιήσῃ. Ὑπό τίς σημερινές συνθηκες ἐκεῖνα πού μποροῦν νά γίνουν εἶναι: α) Ἡ διόρθωση τῶν ἄστοχων διαιρέσεων τῶν περικοπῶν, β) ἡ ἀποφυγή πολλαπλῆς ἀναγνώσεως τῶν ἴδιων περικοπῶν, ὅπου καί ὅταν αὐτή εἶναι δυνατή, γ) ὅταν ὑπάρχουν περικοπές πού ἔχουν ἄμεση σχέση μέ τόν ἅγιο τῆς ἡμέρας, νά προτιμῶνται αὐτές ἀκόμη καί σέ Κυριακή, ἔστω καί ἂν δέν προβλέπεται ἀπό τό ἰσχύον σύστημα (π.χ. ἡ βάπτισμα τοῦ Παύλου ἀπό τόν Ἀνανία, στή μνήμη τοῦ Ἁγίου Ἀνανίου, α' Ὀκτωβρίου ἢ ἡ πρός Φιλίμονα Ἐπιστολή, στή μνήμη τοῦ ἁγίου Φιλίμονος, κβ' Νοεμβρίου).

Στήν Εἰσήγησή του ὁ π. Κωνσταντῖνος ἀναφέρθηκε καί σέ ἄλλα σχετικά θέματα, ὅπως εἶναι ἡ δυνατότητα ἀνάγνωσης Παλαιοδιαθηκικοῦ Ἀναγνώσματος στή θεία Λειτουργία κατά τίς Κυριακές καί ἑορτές, ὁ τρόπος ἀνάγνωσης τῶν Βιβλικῶν Ἀναγνωσμάτων, χῦμα δηλαδή τά τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί ἐμμελῶς τά τῆς Καινῆς, ἡ γλῶσσα τῶν Ἀναγνωσμάτων, καί ἡ σωστή ψαλμωδία τῶν προκειμένων καί Ἀλληλουαρίων.

Ὅσον ἀφορᾷ τό κήρυγμα στή θεία Λειτουργία μίλησε α) γιά τήν ἀναγκαιότητά του κατά τήν εὐχαριστιακή σύναξη, β) γιά τή σχέση του πρός τά ἀναγνώσματα τῆς ἡμέρας καί τήν ἀξιοποίηση περισσότερο τῶν ἀποστολικῶν περικοπῶν. Ὅταν δέ εἶναι δυνατόν καλόν εἶναι νά ἀξιοποιεῖται καί ἡ Παλαιά Διαθήκη, γ) ἀναφέρθηκε στή χρονική - φυσική θέση τοῦ κηρύγματος πού εἶναι ἀμέσως μετά τά ἀναγνώσματα.

Ἡ **τέταρτη εἰσήγηση** τοῦ ὡς ἄνω τόμου εἶναι τοῦ Καθηγητοῦ κ. Γεωργίου Φίλια καί ἔχει τόν τίτλο «Ἡ

εὐχαριστιακὴ Ἀναφορά». Ἀφοῦ πρῶτα ἀναλύει τὸν ὄρο «Ἀναφορά» καὶ περιγράφει ἐν συντομίᾳ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ τοῦ τμήματος τῆς θείας Λειτουργίας, ὁ εἰσηγητὴς δίδει στή συνέχεια τὸ ἱστορικὸ καὶ θεολογικὸ περίγραμμα ἐξελίξεως τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς.

Πιὸ συγκεκριμένα μιᾶ γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ λειτουργικὴ πράξι τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἐπισημαίνοντας ὅτι κυρίαρχο στοιχεῖο ἦταν ἡ εὐχή τῆς Ἀναφορᾶς στὸ περιεχόμενον τῆς ὁποίας ὑπῆρχε ἡ ὑπόμνηση τοῦ σχεδίου τῆς θείας Οἰκονομίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Κατόπιν κάνει λόγο γιὰ τίς μεγάλες οἰκογένειες εὐχαριστιακῶν Ἀναφορῶν ποὺ δημιουργήθηκαν, ὅπως π.χ. ἡ Συριακὴ καὶ ἡ Ἀλεξανδρινή, καὶ γιὰ τίς διαφορὲς ποὺ ἔχουν τὰ κείμενά τους.

Ὁ κ. Φίλιας στή συνέχεια παρουσιάζει πιὸ ἀναλυτικὰ τὰ στάδια ἐξελίξεως τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰῶνα, ὅποτε καὶ οἱ εὐχαριστιακὲς συνάξεις ἦταν συνδεδεμένες μέ τίς Ἀγάπες, μέχρι τὸν 4ο μ.Χ. αἰῶνα, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ κείμενον τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς παίρνει τὴν τελικὴ του μορφή. Ἀκολουθῶς ἀναφέρεται στίς δύο κυριότερες ἐν χρήσει εὐχαριστιακὲς Ἀναφορὲς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου δηλαδὴ καὶ τοῦ Ἱ. Χρυσοστόμου. Ἀπὸ τὴν παράλληλη μάλιστα μορφολογικὴ μελέτη τῶν δύο Ἀναφορῶν ἐπισημαίνει καὶ τίς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους.

Μετά τὴν ἱστορικὴ καὶ μορφολογικὴ παρουσίαση τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς ὁ εἰσηγητὴς ἀναλύει τίς θεολογικὲς τῆς πτυχὲς μέ βάση α) τὸ ἀρχαιότερον τμῆμα τῆς Ἀναφορᾶς ποὺ ἔχει καθαρὰ εὐχαριστήριον χαρακτήρα καὶ ἀποτελεῖ προέκταση τῆς προτροπῆς τοῦ διαλόγου «Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ», β) τὸ τμῆμα ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν παράθεση ὄλων τῶν παραμέτρων τοῦ σχεδίου τῆς θείας Οἰκονομίας γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, γ) τὸ τμῆμα τῆς «ἀναμνήσεως» ποὺ ἀκολουθεῖ τοὺς ἰδρυτικὸς λόγους τοῦ Μυστηρίου καὶ δ) τὴν ἐπίκληση ποὺ παραπέμπει στήν περί Ἁγίου Πνεύματος θεολογία τῆς Ἐκκλησίας. Τέλος ὁ κ. Φίλιας μιᾶ γιὰ τὸν τρόπο ἀνάγνωσης τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς, τονίζοντας ὅτι ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς χειρογράφου εὐχολογιακῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ τὴ φιλολογικὴ ἐνότητα τοῦ κειμένου συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ εὐχὲς ἀκούγονται ἐνῶ ἐκφωνοῦνται οἱ ἐπίλογοί τους ὡς δοξολογικὲς κατακλειδεῖς.

Ἡ πέμπτη εἰσήγησις ἔχει τὸν τίτλον «Ἡ Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως (Προσκομιδῆς). Ἱστορικο-λειτουργικὴ θεώρησις», καὶ εἶναι ἔργον τοῦ Πρωτ/ρου π. Δημητρίου Β. Τζέρπου, Λέκτορος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ π. Δημήτριος πρῶτα - πρῶτα ἀναφέρεται στὰ ἕξι βασικὰ τελετουργικὰ στοιχεῖα τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως ποὺ εἶναι α) ἡ προετοιμασία τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ ποτηρίου τοῦ οἴνου, β) ἡ μνημόνευσις τῶν ἁγίων καὶ τῶν πιστῶν (ζώντων καὶ κεκοιμημένων), γ) ἡ εὐχή καὶ προσφορά θυμιάματος, δ) ἡ κάλυψις τῶν δώρων, ε) ἡ εὐχή τῆς προθέσεως καὶ στ) ἡ ἀπόλυσις.

Στὴ συνέχεια ὁ εἰσηγητὴς μιᾶ γιὰ τὸ συμβολισμό τῶν προσφερομένων δώρων, τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ποὺ συνέβαλε στήν ἀνάπτυξιν τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως. Τὸ βαθύτερον πνευματικὸ νόημα ποὺ ἔχουν ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος πρὶν τὸν καθαγιασμό τους ὡς ἐφράζοντα τὴ μυστηριακὴ πραγματικότητα τοῦ ζῶντος ἄρτου, διαπνέει καὶ τὴν εὐχὴ τῆς Προθέσεως «Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον». Ἡ εὐχή αὐτὴ, ἐπισημαίνει ὁ π. Δημήτριος, προεξαγγέλλει συμβολικὰ ὅ,τι στή συνέχεια θὰ ἀκολουθήσει κατὰ τὴν τέλεσιν τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Οἱ ὡς ἄνω συμβολισμοὶ καὶ ἡ συνταύτισις τῶν προτιθεμένων δώρων μέ τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ, καλλιεργήθηκαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας (426, Ἀντιοχειανὴ Σχολή) καὶ συνέβαλαν στή διαμόρφωσιν τῆς Μεγάλης Εἰσόδου, πρὸς τὴν ὁποία σχετίζεται ἄμεσα ἡ ἀνάπτυξιν τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως. Ἡ ἀπλή δηλαδὴ μεταφορὰ τῶν δώρων χαρακτηρίσθηκε ὡς εἴσοδος τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν μυστηρίων, μέ ἀποτέλεσμα τὸν ἐμπλουτισμό τῆς Μεγάλης Εἰσόδου μέ τὸ Χερουβικὸ Ὑμνον (6ο αἰῶνα) καὶ ἄλλα λειτουργικὰ στοιχεῖα. Κατὰ τὴν περίοδον μάλιστα τῆς Εἰκονομαχίας ἡ Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως προσέλαβε τὴ μορφήν ποὺ ἔχει σήμερον. Καὶ τοῦτο γιὰ νὰ ἀπεικονισθῆ καὶ ἐκφρασθῆ ἐντονότερα τὸ μυστήριον τοῦ Χριστοῦ, μέ δεδομένο πάντοτε τὸ θεολογικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς.

Ἀκολουθῶς ὁ π. Δημήτριος ἀσχολεῖται εἰδικότερα μέ τὴν συμβολικὴν τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προθέσεως ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται μέσα ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ ὑπομνήματα, καὶ μέ τὴ σημασίαν τῶν διαφόρων λειτουργικῶν σκευῶν (λόγχης, ἀστερίσκου κ.λπ.) τὰ ὁποῖα, πέρα ἀπὸ τὸν πρακτικὸν χαρακτήρα ποὺ ἔχουν παραπέμπουν συμβολικὰ σὲ ἐπιμέρους γεγονότα τῆς ἐπὶ γῆς παρουσίας τοῦ Κυρίου. Πολύ σημαντικὸν εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ θέμα τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν μερίδων ποὺ παρατηρεῖται ἀπὸ τὸ 12ο αἰῶνα καὶ πρωτοεμφανίσθηκε στὰ μοναστήρια ἐξαιτίας κυρίως τῆς ἀνάγκης μνημόνευσης τῶν ὀνομάτων τῶν κτιτόρων καὶ ἀνακαινιστῶν τῶν ἱερῶν μονῶν.

Στὸ τελευταῖον τμῆμα αὐτοῦ τοῦ κειμένου ὁ εἰσηγητὴς ἀσχολεῖται μέ τὴν προετοιμασίαν τοῦ ποτηρίου τοῦ οἴνου, τοῦ θυμιάματος καὶ τῆς κάλυψης τῶν προτιθεμένων δώρων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ποτήριον ἢ ἀνάμειξιν τοῦ οἴνου μέ νερό, πιθανῶς ζεστό, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 6ο μ.Χ. αἰῶνα ὅτι γινόταν λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν προσκομιδὴν τῶν δώρων στήν Ἁγία Τράπεζαν. Ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ πράξι συνοδεύεται μέ τὴν εὐλογία - σφραγίδα τοῦ ποτηρίου σύμφωνα μέ τὸ 12ο κανόνα τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρου (10ος-11ος αἰ.). Ἀπὸ τὸν 9ο δὲ αἰῶνα μνημονεῦεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ

βιβλική φράση «εἰς τῶν στρατιωτῶν λόγῃ τὴν πλευρὰν αὐτοῦ ἔνυξε...» (Ἰω. 19, 33-34) συνοδεύοντας τὴν ἀνάμειξη τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ὕδατος.

Ἡ προσφορά θυμιάματος κατὰ τὴν Ἀκολουθία τῆς Προθέσεως, σημειώνει στό τέλος τῆς εἰσήγησής του ὁ π. Δημήτριος, ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορά κατὰ τὸν 9ο αἰώνα, συνοδεύοντας τὴν εὐχή τῆς προθέσεως. Ἡ κάλυψη δὲ τῶν δώρων ὡς πρακτικὴ ἀνάγκη προστασίας τους μέχρι τὴ στιγμή πού θά μεταφερθοῦν στήν Ἁγία Τράπεζα, εἶναι γνωστὴ στήν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπό τόν 11ο αἰώνα, συμβολίζοντας τό μυστήριό τό ἀποκεκρυμμένο πού περιέβαλλε τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ μέχρι τὴ στιγμή τῆς δημοσίας ἐμφανίσεώς του.

Ἡ **ἕκτη εἰσήγηση** εἶναι τοῦ Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ. κ. Ἰωάννου Φουντούλη, μέ τόν τίτλο «Τελετουργικὴ προσέγγιση τῆς θείας Λειτουργίας». Ἀφοῦ πρώτα ἀναφέρεται στό σκοπό καὶ τὴν ὠφελιμότητα μιᾶς «τελετουργικῆς προσεγγίσεως» τῆς θείας Λειτουργίας, μιλά μέ σύντομο τρόπο γιὰ τό χρόνο τελέσεως τῆς θείας Λειτουργίας, τὴ σύνδεσή της πρὸς τίς ἄλλες ἀκολουθίες, τὴ χρονικὴ διάρκεια τῆς θείας Λειτουργίας, τὴν ψαλμωδία στὴ θεία Λειτουργία, τὰ συλλείτουργα, τόν τρόπο ἀναγνώσεως τῶν εὐχῶν, τὴν ἀνάγκη συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στὴ θεία Λειτουργία, τὰ ἀγιογραφικὰ ἀναγνώσματα, τό θεῖο κήρυγμα, τὴν ἐκτενή, τὰ κατηχούμενα καὶ τίς δύο εὐχές τῶν πιστῶν.

Ἰδιαίτερη μνεῖα κάνει γιὰ τό τί ψάλλεται στὴ θεία Λειτουργία. Συγκεκριμένα κάνει λόγο γιὰ τὰ τυπικά, τοὺς μακαρισμοὺς καὶ τὰ ἀντίφωνα στὴ θεία Λειτουργία, γιὰ τὰ «νεωστὶ» συνταχθέντα ἀπολυτικά πρὸς τιμὴν ὄλων τῶν ἁγίων, γιὰ τὰ μεγαλυνάρια πού κανονικὰ ψάλλονται μετὰ τὴν θ' Ὁδὴ τοῦ κανόνος τοῦ ὄρθρου καὶ ὄχι στὴ θεία Λειτουργία, γιὰ τό κοινωνικό, τὴν ἀνάγνωση τῶν εὐχῶν τῆς μεταλήψεως, γιὰ τό Ἀλληλουάριο μετὰ τόν Ἀπόστολο καὶ τό «Πληρωθῆτω» μετὰ τὴ θεία Κοινωνία.

Σχολιάζει ἐπίσης καὶ τό κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους ἀπὸ ἐπίδραση Δυτικῆ καὶ Ρωσικῆ εἰσαχθέν, γιὰ λόγους εὐλαβείας, ἔθιμο τῆς κλίσεως τῶν γονάτων. Ὁ κ. Φουντούλης ὀλοκληρώνει τό θέμα του μέ μία διαπίστωση πού, ὅπως τονίζει, γεννᾷ αἰσιοδοξία. Καὶ αὐτό ἔχει νά κάνει μέ τὴ συχνότητα προσελεύσεως τῶν πιστῶν στὴ θεία Εὐχαριστία, ἢ ὅποια ὀφείλεται στὴν παρατηρούμενη τὰ τελευταῖα χρόνια συστηματικὴ καὶ ἀθόρυβη καλλιέργεια τοῦ λειτουργικοῦ φρονήματος τοῦ λαοῦ. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δημιουργεῖ τὴν αἴσθηση ὅτι καὶ ἄλλα ζητήματα καὶ ἔθιμα τῆς λειτουργικῆς μας παράδοσης μποροῦν νά ζωντανέψουν πρὸς δικαίωση τῆς λειτουργικῆς τάξης καὶ πνευματικὴ ὠφέλεια τῶν μελῶν τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας.

Τό **ἐπόμενο θέμα** ἔχει τόν τίτλο «Ἡ ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας κατὰ τὰ Βυζαντινὰ Ἑρμηνευτικὰ Ὑπομνήματα» καὶ ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τόν Λέκτορα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν π. Θεόδωρο Κουμαριανό.

Μέ βάση τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ θεία Λειτουργία μᾶς ὀδηγεῖ στό Χριστό καὶ μᾶς ἐνώνει μ' Αὐτόν ὁ π. Θεόδωρος παρουσιάζει τὰ ἔργα ἐκεῖνα τῆς πατερικῆς γραμματείας τὰ ὅποια ἐρμηνεύουν τὴ θεία Λειτουργία. Κατὰ τοὺς πρώτους πέντε αἰῶνες, ἐπισημαίνει ὁ εἰσηγητὴς, δέν δημιουργήθηκε κάποια ἰδιαίτερη σχολὴ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας.

Τόσο στίς Μυσταγωγικὲς Κατηχήσεις ὅσο καὶ σέ ἄλλα κείμενα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ὑπάρχει προσήλωση στό λόγο τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ ἡ θεία Λειτουργία θεωρεῖται ὡς μία πράξη κατὰ τὴν ὅποια δέν διακρίνονται τὰ ποικίλα στοιχεῖα τῆς διατάξεώς της. Καὶ ὅταν ἀκόμη ὑπάρχει αὐτὴ ἡ διάκριση, δέν δίδεται, ὅπως χαρακτηριστικὰ γράφει ὁ π. Θεόδωρος, ἰδιαίτερο βᾶρος σέ αὐτό. «Στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἐξαίρεται ὁ χαρακτήρας τῆς θείας Λειτουργίας ὡς θυσίας τοῦ Κυρίου, ὡς ἱερατικῆς προσφορᾶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος διὰ τοῦ Χριστοῦ στό Θεό Πατέρα καὶ ὡς μυστήριό ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας».

Τό παλαιότερο ἐρμηνευτικὸ κείμενο τῆς θείας Λειτουργίας εἶναι τό «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας» πού ἀποδίδεται στόν ἅγιο Διονύσιο τόν Ἀρεοπαγίτη, ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ ἀναγωγικός τρόπος προσέγγισης τῆς θείας Λειτουργίας, δηλαδή ἡ πορεία ἀπὸ τὰ ἀτελή καὶ σύνθετα πρὸς τὰ τελειότερα καὶ ἀπλούστερα. Τὰ τελούμενα στὴ θεία Λειτουργία μᾶς ὀδηγοῦν κλιμακωτὰ στὴ θεωρία τῶν θείων ἀληθειῶν καὶ στὴν ἐνότητα μέ τό Θεό. Μέ βάση αὐτό τό ὑλικό λίγο ἀργότερα ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς δημιουργεῖ ἕνα νέο ἐρμηνευτικὸ οἰκοδόμημα σύμφωνα μέ τό ὅποιο τὰ τελούμενα στὴ θεία Λειτουργία θεωροῦνται ὡς εἰκόνες τῆς πορείας ὄχι μόνο τῆς κάθε ψυχῆς, ἀλλὰ ὅλου τοῦ κόσμου πρὸς τὴ Δευτέρα Παρουσία. Αὐτός ὁ τρόπος ἐρμηνείας ὀνομάζεται εἰκονολογικός ἢ ἐσχατολογικός. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ δηλαδή θεωρεῖται μέσα ἀπὸ εἰκόνες τοῦ δικοῦ μας σημερινοῦ κόσμου.

Σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς Λειτουργικῆς Ἑρμηνευτικῆς ἀποτελεῖ τό ἔργο τοῦ ἁγίου Γερμανοῦ Α', Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (8ος αἰ.), μέ τόν τίτλο «Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία». Τό ἔργο αὐτό, τό ὅποιο μεταφράσθηκε στὰ Λατινικά καὶ ἀξιοποιήθηκε πολὺ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, διακρίνεται γιὰ τὴν ἀπλή του γλώσσα καὶ τὴν τυπολογικὴ ἢ ἀναπαραστατικὴ ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας. Ἔτσι «οἱ Ἅγιοι Τόποι καὶ τὰ γεγονότα τῆς σωτηρίας, πού συντελέστηκαν ἐκεῖ, γίνονται τό πρότυπο γιὰ κάθε λειτουργικὴ πράξη».

Στὴν παραπάνω ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ στηρίχθηκαν καὶ οἱ ἐρμηνευτὲς Νικόλαος ἢ Θεόδωρος Ἀνδίδων (1α'

αι.), Συμεών Θεσ/νίκης, Ἰωάσαφ Ἐφέσου (1ε' αι.) καὶ Νικόλαος Καβάσιλας (1δ' αι.) ὁ ὁποῖος ὁμως εἶναι περισσότερο θεολογικός ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Στὴ σκέψη τοῦ ἱεροῦ Καβάσιλα κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ θεία Λειτουργία ἀποτελεῖ «εἰκόνα τῆς τοῦ Σωτῆρος πολιτείας» καὶ δραματική ἀναπαράσταση τῆς ἐν Χριστῷ θείας Οἰκονομίας.

Τὸ **ὄγδοο θέμα** ἐκφωνήθηκε ἀπὸ τὸν Πανοσιολ/το Ἀρχιμανδρίτη π. Χρυσόστομο Παπαθανασίου Δρ. Ν & Θ καὶ εἶχε τὸν τίτλο «Ἡ θεία Λειτουργία στὴν Κανονικὴ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας». Ἡ εἰσήγηση διαιρεῖται σὲ τρία μέρη.

Στὸ πρῶτο μέρος γίνεται λόγος γιὰ τὴ σχέση τῆς θείας Λειτουργίας μὲ τὴν παράδοση καὶ δὴ τὴν Κανονικὴ Παράδοση. Ἡ Ἐκκλησία δηλαδή μᾶς παραδίδει καὶ διασώζει μέχρι σήμερα αὐτὸ πού παρέλαβε ἀπὸ τὸν Κύριο, κατὰ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο, καὶ τοὺς Ἀποστόλους.

Στὸ δεύτερο μέρος παρουσιάζεται ἡ σχέση τῆς θείας Λειτουργίας μὲ τοὺς ἱερούς Κανόνες, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν, κατὰ τὸν εἰσηγητὴ, ποιμαντικά κείμενα τῆς Ἐκκλησίας.

Στὸ τρίτο μέρος σχολιάζονται οἱ ἱεροὶ Κανόνες πού ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένα ζητήματα τῆς θείας Λειτουργίας, ὅπως εἶναι ἡ κανονικὴ τέλεσή της, ἡ θέση τοῦ Ἐπισκόπου στὸ Μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὁ ἐκκλησιασμός, ὁ χρόνος τέλεσης τῆς θείας Λειτουργίας, ἡ νηστεία πρὸ τῆς θείας Κοινωνίας, ὁ τόπος τῆς θείας Λειτουργίας, ἡ ὕλη ἢ τὰ προσφερόμενα ἅγια καὶ τίμια Δῶρα, ἡ συχνότητα τῆς θείας Κοινωνίας καὶ ἡ ἀκολουθητέα τάξη τῆς θείας Λειτουργίας.

Ἡ **ἕνατη εἰσήγηση** εἶναι τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Γρηγορίου Στάθη καὶ ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ ψαλτικὴ ἔκφραση τοῦ Μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας».

Στὴν ἀρχὴ ὁ κ. Στάθης διακρίνει μεταξὺ τῶν Μυστηρίων καὶ τῶν Ἀκολουθιῶν, λέγοντας ὅτι οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου τελοῦνται κατὰ τακτὴς ὥρες, ἐνῶ τὰ Μυστήρια δὲν ἔχουν χρονικὴ δεσμεύσεις, ἐκτός καὶ ἂν τελοῦνται σὲ συνάφεια μὲ τὴ θεία Λειτουργία. Ὁ λόγος ἐπίσης στὰ Μυστήρια εἶναι εὐχητικός, ἐνῶ στὶς Ἀκολουθίες εἶναι ὑμνητικός. Αναφερόμενος εἰδικά στὸν εὐχητικὸ λόγο τῶν Μυστηρίων τονίζει ὅτι αὐτὸς γράφτηκε γιὰ νὰ ἀναγινώσκειται, τὴ στιγμὴ μάλιστα πού ἀφορᾷ ὅλους τοὺς πιστοὺς. Ἐκφωνοῦνται μόνο οἱ δεήσεις καὶ τὰ ἀκροτελεύτια τῶν εὐχῶν, ὅπου θὰ πρέπει νὰ γίνεται σεβαστὴ ἢ βάση τοῦ κάθε ἴχου καὶ νὰ μὴν καταστρέφεται ἡ γενικότερη μουσικὴ ἀπόλαυση.

Ἀκολουθῶς ὁ εἰσηγητὴς ἀναφέρεται στὰ ψαλτὰ μέρη τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὅπως τὰ Ἀντίφωνα, τὸν Τρισάγιο Ὑμνο, τὸ Ἀλληλούριο τοῦ Εὐαγγελίου, τὸ Χερουβικὸ Ὑμνο, τὸ μεγαλυνάριο «Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς...» καὶ τὸν Κοινωνικὸ Ὑμνο. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ὕμνους ἔχουμε, κατὰ τὸν κ. Στάθη, σταθερὴ ψαλτικὴ παράδοση ἀπ' τοὺς βυζαντινοὺς 1γ'-1δ' αἰῶνες, ὁ ἦχος δὲ τῶν ψαλμάτων αὐτῶν εἶναι κυρίως ὁ δεύτερος καὶ ὁ πλ. β'. Σὲ κάθε μία ἀπὸ τίς παραπάνω περιπτώσεις ὁ κ. Στάθης, ὡς εἰδικὸς Μουσικολόγος, διευκρινίζει ποιά εἶναι ἡ ἀρχαιότερη μελοποίηση τοῦ ὕμνου, μιᾶ γιὰ τοὺς κανόνες μελισμοῦ του, τίς τυπικὲς διατάξεις, τὴν ψαλμῶδισή του, τὰ γένη μελοποιίας καὶ τὴ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὰ ψαλτικά μέρη τῆς θείας Λειτουργίας.

Ἡ **δέκατη εἰσήγηση** εἶναι τοῦ Ἐπικούρου Καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης κ.

Παναγιώτη Σκαλτσῆ καὶ ἔχει τὸν τίτλο· «Στῶμεν καλῶς· Ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία Λειτουργία».

Ἀρχικά ὁ εἰσηγητὴς ἐμβαθύνει στὴν ἔννοια τῆς θείας Λειτουργίας ὡς τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνάξεως κλήρου καὶ λαοῦ, ὅπου καλλιεργεῖται ἡ λειτουργικὴ ἐνότητα τῶν πιστῶν καὶ ἀναπτύσσονται τὰ διάφορα διακονήματα, χαρίσματα καὶ λειτουργήματα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ.

Πιὸ συγκεκριμένα τονίζει ὅτι οἱ πιστοὶ δὲν εἶναι ξεκομμένοι ἀπὸ τὰ δρώμενα, ἀλλὰ δοξάζουν τὸ Θεὸ μὲ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα. Πρὸς τοῦτο κατευθύνονται ἀπὸ τὰ παραγγέλματα τοῦ διακόνου, ὁ ὁποῖος τοὺς προτρέπει νὰ συμμετέχουν ἐνεργά στὰ πραττόμενα, ψαλλόμενα καὶ ἀναγινωσκόμενα κατὰ τὴ θεία Λειτουργία. Τοὺς διευκολύνει νὰ βιώνουν τὸν ἀναστάσιμο, δοξολογικὸ καὶ ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ νὰ συμμετέχουν στὴ σύναξη αὐτὴ μὲ προσοχή, εὐταξία, εὐλάβεια καὶ ἡσυχία.

Ἡ **ἐνδέκατη εἰσήγηση** εἶναι τοῦ Καθηγητοῦ Ἱστορίας τῆς Τέχνης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Νίκου Ζία καὶ ἔχει τὸν τίτλο· «Ἡ θεία Λειτουργία στὴν εἰκονογραφικὴ μᾶς παράδοση. Τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας». «Ἡ ζωγραφικὴ, τονίζει ὁ κ. Ζίας, μὲ τὴν κατάλληλη εἰκονογραφία συνεργάζεται μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ γιὰ τὴν ὀλοκληρωμένη μορφοποίησιν τοῦ μοναδικοῦ γεγονότος τῆς παρεμβολῆς τοῦ Λόγου στὴν Ἱστορία καὶ τοῦ συνεχοῦς θαύματος πού συντελεῖται στὴ θεία Λειτουργία, τὴν θεία Εὐχαριστία». Τὴ θέση αὐτὴ τὴν τεκμηριώνει μὲ βάση τὰ παραδείγματα τῶν διαφόρων Ναῶν πού συνάξονται οἱ πιστοί, δηλαδή τὴ βασιλικὴ καὶ τὸ σταυροειδὴ ἐγγεγραμμένο μὲ τροῦλλο Ναό. Ἡ διάταξη δηλαδή τοῦ Ναοῦ ὑπηρετεῖ καὶ προβάλλει τὸ νόημα τῆς θείας Εὐχαριστίας, ὅποτε καὶ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα εἶναι ἀνάλογο αὐτῆς τῆς εὐχαριστιακῆς σημασίας τοῦ Ναοῦ.

Στὴ συνέχεια παρουσιάζει συνοπτικὰ τίς ζωγραφικὲς παραστάσεις πού σχετίζονται μὲ τὴ θεία Εὐχαριστία,

κυριώτερη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ Κοινωνία τῶν Αποστόλων. Τό εικονογραφικό αὐτό θέμα, ἐπισημαίνει ὁ εισηγητής, εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη ἀπό τόν ΣΤ΄ μ.Χ. αἰώνα σέ ἔργα μικροτεχνίας, ἀλλά στό εικονογραφικό πρόγραμμα τῶν ἐκκλησιῶν καθιερόνεται μετά τήν εικονομαχία καί κυρίως ἀπό τόν ΙΑ΄ αἰώνα.

Ὁ κ. Ζίας σχολιάζει καί δύο ἀκόμη πολύ σημαντικές παραστάσεις πού ἀναφέρονται στή Λειτουργία τῶν Ἀγγέλων καί στό Μελισμό. Ἡ πρώτη περιλαμβάνεται στήν «Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς» τοῦ Διονυσίου ἐκ Φουρνᾶ καί μαρτυρεῖται ἀπό τό ΙΔ΄ αἰώνα, εικονογραφεῖται δέ κυρίως στόν τροῦλλο τοῦ Ναοῦ. Ἡ δεύτερη ζωγραφίζεται στόν ἡμικύλινδρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μέ τό Χριστό νά εικονίζεται ὡς βρέφος ζαπλωμένο ἐπάνω στό Δισκάριο.

Τό ἐπόμενο κείμενο εἶναι τοῦ Καθηγητοῦ Θεολογίας κ. Ἀριστείδη Πανώτη καί ἔχει τόν τίτλο· «Τά “Δεσποτικά” τοῦ Χριστοῦ σκευή». Στήν ἀρχή τῆς εἰσήγησής του ὁ κ. Πανώτης κάνει λόγο γιά τήν ἱερατική ἀμφίεση καί τήν ἐξέλιξή της, καθώς ἐπίσης καί γιά τήν παράδοση προσφορᾶς ἄρτου καί οἴνου στή θεία Εὐχαριστία. Ἀκολουθῶς μιᾶ γιά τά ἱερά σκευή. Πρῶτα - πρῶτα ἀναφέρεται στό ἓνα ποτήριο πού χρησιμοποιήθηκε στό Μυστικό Δεῖπνο καί στίς μετέπειτα μαρτυρίες τῶν Πατέρων γι’ αὐτό.

Ἀπό τό Β΄ μ.Χ. αἰώνα μαρτυρεῖται καί ὁ δίσκος ὡς λειτουργικό σκεῦος. Τόσον ἡ ἱερότητα τοῦ ποτηρίου, ὅσο καί ἡ ἱερότητα τοῦ δίσκου ἐπέβαλε τήν προσεκτική κατασκευή τους. Ἀπό τόν Δ΄ αἰώνα καί μετά στούς διάφορους λειτουργικούς τύπους, κατά τόν κ. Πανώτη, παρατηρεῖται μιά ποικιλία δίσκων καί κρατήρων (ποτηρίων), ἡ ἱερότητα τῶν ὁποίων προστατεύεται ἀπό τούς Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας.

Ἀπό τόν Η΄ μέχρι τόν ΙΑ΄ αἰώνα, πού ὁλοκληρώνεται ἡ ἐξέλιξη τῆς Ἀκολουθίας τῆς Προσκομιδῆς, ἔχουμε μία νέα διαφοροποίηση τοῦ δίσκου καί τήν εἰσαγωγή σέ λειτουργική χρήση τοῦ Ἀστερίσκου, τῆς Λόγχης καί τῆς Λαβίδας. Γενικότερα τά σκευή γίνονται πιά πολυτελή καί κατά τή χρήση τους καλύπτονται ἀπό εἰδικά ἄμφια, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι καί ὁ Ἀέρας. Ὅπως φαίνεται δέ στά Λειτουργικά Ἑρμηνευτικά Ὑπομνήματα τά ἱερά σκευή καί τά ἱερά ἄμφια ἀποκτοῦν ξεχωριστή συμβολική ἐρμηνεία.

Ἰδιαίτερη μνεία κάνει ὁ εισηγητής καί στήν τεχνοτροπία τῶν ἱερῶν σκευῶν στίς διάφορες ἐποχές, θαυμαστά δείγματα τῶν ὁποίων διασώζονται στά σκευοφυλάκια τῶν Ναῶν τῆς Δύσεως. Ἀναφέρεται ἐπίσης στήν ἐπίδραση τῆς λατινικῆς τεχνοτροπίας ὅσον ἀφορᾶ τόν τρόπο κατασκευῆς ἱερῶν σκευῶν μετά τή Φραγκοκρατία στήν Ἀνατολική αὐτοκρατορία, καθώς ἐπίσης καί στήν ποιότητα τῶν ἱερῶν σκευῶν κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Τήν εἰσήγησή του ὁ κ. Πανώτης τήν ὁλοκληρώνει μέ ἓνα σχόλιο στή δήμηση τῶν ἱερῶν σκευῶν τῶν διαλυομένων Ἰ. Μονῶν κατά τήν Ὄθωμανική περίοδο, τή διάδοση ρωσικῶν σκευῶν μετά τή σύσταση τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους καί γενικότερα τή διάδοση μέχρι καί σήμερα μιᾶς τεχνοτροπίας πού ἔρχεται σ’ ἀντίθεση μέ τήν πατροπαράδοση βυζαντινῆ καλαισθησίας.

Ἡ δέκατη τρίτη εἰσήγηση εἶναι τοῦ Πρωτ/ρου Κωνσταντίνου Καραῖσαρίδη καί ἔχει τόν τίτλο· «Ἡ ποιμαντική τῆς θείας Λειτουργίας (Ἡ ἐνεργός συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή θεία Λειτουργία)».

Εἰσαγωγικά ὁ π. Κων/νος ὀριοθετεῖ τό περιεχόμενο καί τούς στόχους τῶν θεμάτων του, ἐπισημαίνοντας ὅτι ἡ θεία Λειτουργία δέν εἶναι ποιμαντικό μέσο ἀλλά σκοπός, δηλαδή Λατρεία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί προσφορά τῆς ἀναίμακτης θυσίας τοῦ Κυρίου. Ἐπομένως ἡ ποιμαντική τῆς θείας Λειτουργίας ἀναφέρεται στήν ἐνεργό συμμετοχή τοῦ λαοῦ καί τόν ἁγιασμό τῶν πιστῶν.

Στή συνέχεια δίδει συνοπτικά τό ἱστορικό διάγραμμα τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στή θεία Λειτουργία. Κατά τήν πρώτη περίοδο, μέχρι τόν Ε΄ αἰώνα, σημειώνει ὁ εισηγητής, ἡ παρουσία τῶν πιστῶν στή θεία Λειτουργία ἦταν καθολική καί οἱ μετέχοντες τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως ἦταν μνημένοι, ἐκπαιδευμένοι. Κατά τή δεύτερη περίοδο, ἀπό τόν Ε΄ - Στ΄ αἰώνα καί ἐντεῦθεν, ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ στή θεία Λειτουργία περιορίζεται. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, ἡ σταδιακή ἀνάπτυξη τῆς ἀκολουθίας τῆς ἴδιας τῆς θείας Λειτουργίας, τό γλωσσικό πρόβλημα, τό λειτουργικό ἦθος τοῦ λειτουργοῦ, ὁ ὑπερτονισμός τῶν καλῶν ἔργων καί τῆς ἀτομικῆς προσευχῆς σέ βάρος τοῦ εὐχαριστιακοῦ βιώματος εἶναι μερικοί ἀπό τούς παράγοντες πού κατά τόν π. Κωνσταντῖνο συνέβαλαν στή μείωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν πιστῶν γιά τή συχνή συμμετοχή τους στό μυστήριό τῆς ζωῆς.

Στήν τρίτη ἐνότητα τοῦ θεματός του ὁ εισηγητής κάνει λόγο γιά τή συμμετοχή τοῦ λαοῦ σήμερα καί τούς τρόπους ὑπέρβασης τῆς παρατηρούμενης κρίσης.

Ἡ σημερινή κατάσταση διακρίνεται γιά τήν παντελή ἀπουσία, τήν σποραδική ἢ τακτική, πλὴν ὅμως τυπική παρουσία καί τήν ἀληθινή, ἐνεργό παρουσία. Ὁ π. Κωνσταντῖνος σχολιάζει τίς παραπάνω διαπιστώσεις καί γιά τή μελλοντική προοπτική ἀναφέρεται σέ κάποια μέτρα πού σχετίζονται μέ τήν ἴδια τή θεία Λειτουργία, τούς ἱερούς λειτουργούς, τό λαό τοῦ Θεοῦ καί τά συλλογικά, συνοδικά ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπιλογικά ὁ εισηγητής συνδέει τήν ὑπέρβαση τῆς κρίσης μέ τήν Ἐνορία ὡς τή μόνη γνήσια μορφή κοινωνίας καί κοινότητος.

Τό **τελευταῖο κείμενο** τοῦ παρουσιασθέντος τόμου εἶναι τοῦ Πανοσιολ/του Ἀρχιμ. π. Ἡλία Μαστρογιαννοπούλου καί ἔχει τόν τίτλο «Ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν στή θεία Κοινωνία».

Ὁ π. Ἡλίας ξεκινᾷ τὴν εἰσήγησή του μέ τή διαπίστωση ὅτι ὁ σκοπός τῆς ζωῆς κάθε Ὁρθόδοξου Χριστιανοῦ εἶναι ἡ κοινωνία τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου. Αὐτή εἶναι ἡ ἐντολή τοῦ Χριστοῦ, ἀλλά καί ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέσα ἀπό τίς μαρτυρίες τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλά καί τίς πληροφορίες τῶν Πατέρων καί τῶν Τυπικῶν τῶν Βυζαντινῶν Μονῶν. Τήν παράδοση αὐτή ἀναβίωσαν οἱ Κολλυβάδες καί οἱ συνεχιστές των, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ Ἀρχιμ. Εὐσέβιος Ματθόπουλος καί ὁ κατόπιν ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καί Ἡλείας Ἱερόθεος Μητρόπουλος. Οἱ δύο αὐτοί κληρικοί εἶναι καί οἱ θεμελιωτές τῶν ἀνανεωτικῶν κινήσεων στή χώρα μας κατά τό δεύτερο μισό τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνα καί ἐντεῦθεν. Ὁ π. Ἡλίας ἀναφέρει ἐπίσης ὅτι ἡ λειτουργική φλόγα καί ἡ ἀναγκαιότητα τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς δέν διατηρεῖται μόνο στόν Ἑλλαδικό χῶρο ἀλλά καί στό Σλαβικό μέ κύριους ἐκπροσώπους τόν ὁσιο Σεραφεῖμ τοῦ Σάρωφ καί τόν ἅγιο Ἰωάννη τῆς Κροστάνδης.

Στούς καιρούς μας, καταλήγει ὁ εἰσηγητής, παρατηρεῖται καί μιᾷ ὑποβάθμιση καί τυποποίηση τῆς εὐχαριστιακῆς συμμετοχῆς. Ἐνα πρόβλημα πού θά πρέπει υπεύθυνα νά ἀντιμετωπισθεῖ μέ τή συνεχή ἀναφορά ἀπό ὅλες τίς Ἐκκλησιαστικές βαθμίδες στή σπουδαιότητα καί πρωταρχικότητα τοῦ Μυστηρίου. Χρειαζεται ἀκόμη κατά τόν π. Ἡλία ἡ ἀνάλογη προετοιμασία τῶν χριστιανῶν, ἡ φροντίδα γιά τήν ἐκμηδένιση τῶν ἀταξιῶν καί τῆς κάθε ἀνευλάβειας, ἡ ἐκ μέρους τῶν ἱερέων ὑποδειγματική τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας, ἀλλά καί ἡ ἔμπνευση τῶν ἱεροψαλτῶν, ὥστε καί αὐτοί μέ τόν τρόπο τους νά συμβάλλουν στήν εὐλάβεια τοῦ ἐκκλησιάσματος καί στήν εὐπρέπεια τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ.